

NÜSHALARI IŞIĞINDA KİTÂBU'L-İDRÂK Lİ-LİSÂNİ'L-ETRÂK

Ünal ALDEMİR*

Özet

Memlûk sahasının çift dilli sözlüklerinden biri olan *Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk*, gerek müellifi gerek ihtiva ettiği malzeme gerek usul kapsam ve tertip şekli bakımından benzerleri içinde müstesna bir yere sahiptir. Eser, çift dilli oluşu ve barındırdığı Türkçe malzemenin, farklı lehçe örneklerini yansıtmasıyla -şüphesiz- yazılması da istinsah edilmesi de zor bir eserdir. Eserin aslı elimizde olmadığından aslının izini elimizdeki nüshalarından sürmek durumundayız. Bu makalede, eserin aslının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla eldeki üç nüsha ortak ve farklı taraflarıyla tanıtılmaya gayret edilecektir. Tanıtma, eserin özelliklerinin anlaşılması için konusuna göre tespit edilmiş dokuz başlık altında yapılacak; her konu, nüshalardan örneklerle desteklenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Memlûk Kıpçakçası, Sözlük Bilim, Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk

KİTAB AL-IDRAK LI-LİSAN AL-ATRAK IN CONSIDERATION OF ITS COPIES

Abstract

Kitab al-Idrak li-Lisan al-Atrak, which is one of the bilingual dictionaries of Memluk field has an exceptional place among its counterparts in terms of its author, content, method, scope and way of arrayal. Being bilingual and consisting of the examples of different Turkish dialects inarguably make this literary work difficult to write and copy. Since the original copy of the work is not available to us, the

* Öğr. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi. unal.aldemir@erdogan.edu.tr ORCID: 0000-0002-2660-4414

original copy is to be traced through the available copies. Concordantly, in order to contribute the better understanding of this literary work, this article attempts to introduce the work based on similar and divergent aspects of three available copies. In this respect, to ensure a deeper insight into the text characteristics, the presentation of the work will be made under nine headings that have been assigned according to the topic in which each topic will be supported with examples from the copies.

Keywords: Mamluk Kipchak, Lexicography, Kitab al-Idrak li-Lisan al-Atrak.

Giriş

Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk, 1312 yılında, Kahire'de, Gırnatalı meşhur dil âlimi Esîru'd-dîn Ebû Hayyân Muhammed bin Yûsuf bin Ali bin Yusuf bin Hayyan [ö. 745/1344] tarafından, Memlûkların Mısır'a hâkim olduğu dönemde [1250-1517], yerleşik unsur olan Arapların bölgenin hâkim gücü hâline gelen Türklerin dilini öğrenme ve anlayabilmelerine yardımcı olmak üzere Arapça olarak hazırlanmış bir eserdir. Ebu Hayyân, eserini Mısır'ın Kâhire şehrinde 20 Ramazan 712 (18 Aralık 1312) Perşembe günü tamamlamıştır. Müellifin ön sözde de belirttiği üzere eser klasik dil kitaplarının düzenine uygun olarak lügat (sözlük), sarf (morfoloji) ve nahiv (sentaks) bölümlerinden oluşmaktadır. Ancak nüshalarda eser, lügat (sözlük) ve tasrif (gramer) şeklinde iki başlıkta toplanmıştır.

Memlûk Kıpçakçası sahasının en önemli birkaç eserinden biri olan *Kitabu'l-İdrak* üzerine yapılan belli başlı çalışmalar malumdur. Bu yazıda, söz konusu eser, elimizdeki nüshalara göre genel olarak değerlendirilmeye ve nüshalar arasındaki farklardan örnekler verilerek nüshaların kısaca tanıtılmasına çalışılmıştır.

Eserin aslı bugün elimizde değildir. Eserin bilinen üç nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalarla ilgili bilinenler genel olarak şu şekildedir:

I. Eserin nüshaları

1. Veliyyüddin Efendi (Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi) nüshası (V): Bu nüsha eserin yazılışından yaklaşık 23 sene sonra 15 Şaban 735 (13 Şubat 1335) tarihinde istinsah edilmiştir. İstanbul Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesinin Veliyyüddin Efendi bölümünde 2896 numarada kayıtlıdır. Bu nüshanın nerede istinsah edildiği belli değildir. Eser 32 (lügat) + 33 (sarf+nahiv) varaktır. Varak boyutu 260x175 yazılı kısmın boyutu 190x110'dur. Bazı sayfalar hariç sülüs yazı tarzıyla yazılmıştır (Caferoğlu, 1931, s. VII).

Aşağıda nüshanın ikişer varak lügat, ikişer varak tasrif kısmından örnek verilmiştir:

2. Daru'l Fünûn (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi) nüshası (D): Kütüphanenin Arapça yazmalar kısmında 3856 numarada kayıtlı olan bu nüsha 4 Camâdâ'l-avval 805 (30 Kasım 1402) yılında Ahmed İbni Şâfi'î [Ahmed 'Omar al-Şafi'iy]¹ adlı kişi tarafından Lazkiye'de istinsah edilmiştir. Varak boyutu 21x15, yazılı kısmın boyutu 13x9 cm'dir. 46 (lügat) + 51 (sarf+nahiv) varaktan meydana gelen yazma 15 satırlık sayfalardan oluşmaktadır (Caferoğlu, 1931, s. VII).

Aşağıda nüshanın ikişer varak lügat, ikişer varak tasrif kısmından örnek verilmiştir:

¹ Eserin girişinde aynı isim tarafından eserin 801 yılının Ramazan ayında yazıldığı ile ilgili bir kayıt var. Zannımızca bu, eserin yazılmaya başladığı tarih olsa gerektir.

3. Kahire (Daru'l-Kutub va'l-Vesâiki'l-Kavmiyya) nüshası (K): Şimdiye kadar Türkçe herhangi bir ilmî eserde bildiğimiz kadarıyla kullanılmamış olan bu nüsha, Mısır'ın Kahire şehrinde bulunan *Daru'l-Kutub va'l-Vesâiki'l-Kavmiyya* (Milli Vesikalar Kütüphanesi) adlı kütüphanede bulunmaktadır.² Eserin nerede istinsah edildiği bilinmemektedir. Ancak yazarının Ahmet Kâsif olduğu eserin bitişinde kaydedilmiştir. V nüshasıyla büyük benzerlik gösteren bu nüsha 39 (lügat) + 42 (sarf+nahiv) varaktan ibarettir. Lügat kısmı 16 satır, tasrif kısmı 19 satır olarak düzenlenmiştir. Yazmanın lügat kısmı eksiktir. Söz konusu kısım “lamli kef” maddesinin yarısında bitmektedir.

Aşağıda nüshanın ikişer varak lügat, ikişer varak tasrif kısmından örnek verilmiştir:

² Nüshanın elimizde yalnız renkli ve siyah beyaz fotokopileri bulunmaktadır ve bilgilerimiz bu fotokopinin elverdiği çerçevededir. Bu vesileyle eserin fotokopilerini bizimle paylaşma inceliğini gösteren Prof. Dr. Zeki KAYMAZ'a ve Prof. Dr. Asuman AKAY AHMED'e şükranlarımızı sunarız.

II. Eserin girişi ve ön sözü

V ve D nüshalarında eserin adının olduğu bir kapak kısmı mevcuttur. Ancak K nüshasında bu kısım eksiktir.

Giriş kısmı bütün nüshalarda aynı şekilde besmeleyle başlamaktadır. Besmele sonrası dua ifadesi vardır ve bu ifadenin V ile K nüshasında ortak, (رَبِّ) Ey kerim rabbim yardım et.) D nüshasında farklı (رَبِّ سَهْلًا) = Rabbim kolaylaştır.) olduğu görülmektedir. Sonrasındaki giriş ifadelerinde üç nüshanın da istinsah metin olduğu ayrıca asıl metinden değil istinsahattan istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Zira müellifin sözlerinin aktarılacağına belirtildiği ilk ifadeler, müellifin özellikleriyle ilgili birkaç farklılığın ötesinde aynı ifadelerdir. Bir cümlelik takdim ve müellife duadan sonra asıl kopyadan istinsah edilen kısım başlamaktadır. Giriş kısmında V ile K nüshası arasında büyük bir benzerlik varken D nüshasında kelimenin yanlış yazılması veya eksik bırakılması -eserin adının eksik yazılması da bunlardandır- gibi dört beş hata dikkati çekmektedir.

III. Kılavuz harfler

Eserin girişinde müellif, kelimelerin en doğru şekilde telaffuzunu tespit için büyük bir gayret sarf ettiğini açıkça belirtmekte ve kaydettiği haricinde -gerek harf gerek hareket bakımından- bir biçimle karşılaşırsa bunun hatalı olduğunu da iddia etmekten çekinmemektedir. İşte, bu iddiasını desteklemek

üzere müellif, eserinin lügat bölümünde kelimelerle birlikte bazı kılavuzlar kullandığını belirtmektedir. Bu kılavuzlar şu beş harften ibarettir: “te” (ت), “hı” (خ), “şın” (ش), “fe” (ف), “kaf” (ق). Bu harfler şu Arapça kelimelerin kısaltmalarıdır: *turkmâniyyun* (تُرْكْمَانِيَّيْ), *mufahham* (مُفَحَّمْ), *meşûb* (مَشُوبْ), *fursiyy* (فُرْسِيَّيْ), *murakkağ* (مُرَقَّقْ) ve ikisi (ت، ف) kelimenin kökenini üçü (ش، خ، ق) de ses özelliğini göstermek için kullanılmıştır. Bu harfler, nüshalardaki kullanılışından anlaşıldığı kadarıyla, kılavuzluk ettiği Türkçe kelimelerin sonlarında, biraz satırın üstüne gelecek şekilde işlenmiş ve bu harfler de Türkçe kelimeler gibi kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Kıpçakça ve başka bazı lehçe ve dillerden -Toksuba, Türkistan, Uygur, Bulgar, Arap- olduğu zikredilen tek tek kelime örnekleri için herhangi bir işaret kullanılmamıştır. Bunlar, metin içinde yazılı olarak ifade edilmiştir. Hatta, Türkmençe kelimeler, onlar için konulan işaretten (ت) çok daha fazla (45) olarak cümle içinde belirtilmiştir. Kıpçakça kelimeler yaklaşık 70 maddede bu şekilde geçmektedir.

Eserin aslı elimizde olmadığından müellifin uygulamada iddiasını ne derece gerçekleştirdiğini bilemiyoruz. Ancak bu hususla ilgili olarak nüshalardaki durum şöyledir:

Kılavuz harfler konusunda en büyük titizlik V nüshasında gösterilmiştir. Bu nüshada harfler, yaklaşık 200 yerde kullanılmıştır. Bu harfler nüshanın haşiyelerle dolu olması sebebiyle birçok yerde başka harflerle karışmış durumdadır. Bazen kılavuz harflerinin küçük veya kesik yazılması da bu karışıklığı artırmıştır.

D nüshasında ise kılavuz harfler müstensih tarafından hem V nüshasına nazaran çok az hem de düzensiz bir şekilde işlenmiş ve hatalardan anlaşıldığı kadarıyla müstensihçe işin mantığı da tam olarak anlaşılammıştır. Kılavuz harfler, bazen kelimedden zannedilmiş (D3^b) bazen birbirine benzetilmiş (D4^a) bazen -şayet istinsah edilen nüshada varsa- görmezlikten gelinmiştir. Harflerden en çok “hı” (خ) harfi işlenmiş ama onun da noktasız ve kesik biçimi kullanılmıştır. “Şın” harfi (ش) de bazı maddelerde görülmektedir ancak bu da düzenli sayılmaz. Peş peşe olan bazı maddelerde birinde varken ötekilerde konulmamış olduğu görülmektedir. “Kaf” (ق) harfi ise iki yerde (D4^a) “fe” (ف) zannedilmiş, bir yerde (D9^a) kelimedden kabul edilip birleşik yazılmış, sadece bir iki yerde usulüne uygun yazılmıştır. Te (ت) harfi bir yerde kelimedden (D24^a) zannedilmiş; bir yerde ise öteki nüshalardan farklı olarak kılavuz harf gibi kullanılmıştır. Fe (ف) harfi örneği ise hiç yer almamaktadır.

K nüshasında ise kılavuz harfler sadece bir iki yerde kullanılmıştır ve bunların birinde de harf, kelimedden zannedilerek (K9) kelimeye birleşik yazılmıştır.

IV. Renklendirilen kısımlar

Nüşhalardan anlaşıldığına göre asıl nüshada, bahis başlarında, bölüm veya kısım adı sayılabilecek ifadelerin Arapçalarında, Türkçe kelimelerde ve kılavuz harflerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Çoğunlukla D nüshasında olmak üzere bazı ifadelerdeki çanaklı harflerin çanak çizgileri, kırmızı mürekkeple sonradan çizilmek suretiyle işaretlenmiştir. Bunlardan bazılarının unutulma neticesinde sonradan eklendiği söylenebilir ancak çanakların müstensih tarafından özellikle geniş tutulduğu anlaşılan örneklerden yola çıkarak bu yolun yazmayı hızlandırmak için tutulduğu da düşünülmektedir. Klasik sözlüklerde kullanılan kelimenin üstünün kırmızı mürekkeple çizilmesi D nüshasının tasrif bölümünü saymazsak anlaşılan bu eserde kullanılmamıştır.

Nüşalar içerisinde renklendirme usulüne en iyi şekilde uyan nüsha, V nüshasıdır. Bu nüshanın bu anlamda çok titiz düzenlendiği söylenebilir. Unutulan bazı renklendirmeler olmuşsa da bunlar çok değerlidir ve bunlardan bir kısmı çanakları kırmızı mürekkeple çizilmek suretiyle işaretlenmiştir.

D nüshasında lügat bölümü renklendirme hususunda V'ye yakın bir doğruluk ve düzen barındırmaktadır. Nüşanın tasrif kısmında ise bu düzenin olduğu söylenemez. Bu bölümdeki özellikle cümle tahlilleri yer aldığından bunların metin içinden seçilip işaretlenmesi bilgi ve titizlik gerektirmektedir. Dolayısıyla, V nüshasında da bu bölümde eksikler nispeten daha fazladır. D nüshasında ise müstensih -anlaşılan usule pek vâkıf olmadığından- ana başlıkları kırmızıyla yazmış; geri kalan kısımlarda ise çok az istisna haricinde kelimelerin üstünü çizme yoluna gitmiştir. Bunu yaparken de usulün mantığını anlamamış görünmektedir. Zira Türkçe kelimeler ve bahis başlarında kırmızı yazma usulünü çoğunlukla bahis başlarında kırmızı yazma olarak uygulamış, sonra da “ve” ile başlayan bütün Arapça geçiş ifadelerinin üzerini çizmek, Türkçeleri çizmemek gibi bir yola gitmiştir.

K nüshası ise bu konuda V nüshasıyla büyük benzerlik göstermektedir. Öyle ki, iki nüsha arasında bu konudaki hatalarda bile ortaklıklar dikkat çekmektedir. Bununla birlikte V nüshasındaki titizlik K nüshasında yoktur.

V. Türkçedeki seslerin gösterilmesi

Ebu Hayyan'ın eserinin “tasrif” kısmında müellif, “Bir kelimedede bu harflerden başkası varsa bilinmelidir ki o kelime, Türkçe değildir; bilakis başka dillerden Türkçeye geçmiştir.” şeklinde izahta bulunarak Türkçenin 23 harfini şu şekilde sıralamıştır:

hemze (ا), halis ba (ب), karışık ba (پ), te (ت), halis cim (ج), karışık çim (چ), dal (د), ra (ر), ze (ز), sin (س), şın (ش), sad (ص), tı (ط), ğayın (غ), halis kef

(ك), bedevi kefi (ك), lam (ك), mim (م), halis nun (ن), geniz nunu (ك), vav (و), ya (ي).

Eserin lügat kısmında sıralama elif-ba esasına göredir. Gerek madde başları gerekse madde içlerinde bu sıralamaya riayet edilmiştir. Madde içinin de elif-ba sırasına konulduğu bu “modern” sözlük tertip sistemi, öteki Kıpçak sahası sözlüklerinde yoktur. Arapçada olmayıp da Türkçede olan harflerin gösterilmesinde de yukarıdaki sıralamaya uyulmuştur. /ç/ harfi için “ba” maddesinde; /g/ (ك) harfi için hemze, “ba” ve “sin” harflerinde; nazal /η/ (ك) için hemze, “sin” (D’de yok), “tı” ve “ya” maddelerinde başlık açılmıştır. /p/ (پ) harfi için oluşturulmuş bir başlık yoktur. “Ba”lı dal” başlığı altındaki bütün maddeler /p/’li olmasına rağmen başlıkta bu durum belirtilmemiştir. Başlıklar haricinde de ara maddeler içerisinde bu harflerin geçtiği yerlerde çoğunlukla kılavuz harfler kullanılmış; ara sıra ise bu harflerin nasıl okunacağı Arapça olarak belirtilmiştir. Bu yazılanlardan asıl nüshanın nasıl bir şekle sahip olduğu ile ilgili kesin olmasa da bir kanaate ulaşabiliyoruz. Zira yukarıda söylenenlerde nüshalar arasında bir uyum vardır. Sadece bir nüshaya ait özellik olarak V nüshasında nazal /η/ (ك)’nin gösterilmesi için “nun” (ن) altına üç nokta konma yolu izlenmiş; D nüshasında -V’de de çok az örneği vardır- ise /g/ (ك)’li hamze başlığı altında -ki bu başlıkta harfin özelliğini belirten kelime de unutulmuş- “kef” harfleri üç noktayla işaretlenmiş aynı harfin geçtiği “ba”lı maddedeki “kef”lerin noktaları sonradan eklenirken “sin”li madde ise nüshada tamamen eksiktir. Özellikle, D nüshasındaki bazı kelimelerin /p/ (پ) ve /ç/ (چ) harflerinin noktalarına -birkaç kelime aslı olmakla beraber- sonradan siyah mürekkeple müdahale edildiğini de belirtmek gerekir. V nüshasında dikkat çeken bir özellik olarak da kalın /a/’ları göstermek üzere medli “elif” (إ) in kullanılmasını sayabiliriz. Bu kullanışa kati suretle uyulduğu söylenemese de anlamlı farklılık oluşturacak kadar örnek (*at, az, ay* vb.) mevcuttur.

VI. Hat ve imla özellikleri

V nüshasında her iki bölüm de 23 satırlık sayfalardan oluşmaktadır. Sülüs tarzı bir yazıyla kaleme alınmış, sayfa ve satır düzenine dikkat edilmiş olan nüshada lügat bölümünün daha özenli yazılmış olduğu söylenebilir. Türkçe ifadeler ve başlıklara her iki bölümde de daha fazla özen gösterilmiştir. Sayfa düzenine ve yazıya en fazla ehemmiyet gösterilen bu nüshanın her iki bölümü de daha sonra eklenen haşiyelerle karmaşık bir hâle sokulmuştur. Yine, Arapça-Türkçe sözlük ve gramer metinlerinden oluşan bu haşiyeler, tasrif bölümünde genellikle kenar boşluklarına yazılmışken lügat bölümünde satır araları ve silinen kısımlar dâhil her boşluğa yazılmış durumdadır. Bu haşiyeler metinleri sözlükte, işlenen harfe örnek kelimeler; tasrifte ise işlenen konuya uygun bahislerden oluşmaktadır. Kilisli Muallim Rıfat’a göre bu metinlerin kaynağı belli değildir. Lügat bölümün haşiyesiyle ilgili Velet İzbudak’ın çalış-

ması (İzbudak, 1989) malumdur. Ancak bildiğimiz kadarıyla tasrif kısmındaki haşiye ile ilgili bir çalışma yoktur.

D nüshası sülüsten çok nesih tarzı bir yazıyla kaleme alınmıştır. Ancak yazı, V kadar başarılı bir örnek değildir. 15 satırlık her iki bölümün de aynı elden çıktığı söylenebilir. Kırmızı mürekkeple yazılan kısımlar nispeten daha özenlidir. Bu nüshada -birkaç kelime ile ilgili örnekler hariç- haşiye de V'deki haşiyenin görüldüğüne dair herhangi bir iz yoktur.

K nüshası bozuk bir nesih sayılabilecek bir hatla kaleme alınmıştır. Lügat kısmı 16, tasrif kısmı 19 satır olan bu yazının da aynı elden çıktığını ancak lügat kısmının nispeten biraz daha özenli yazılmaya çalışıldığını söyleyebiliriz. K nüshasında da haşiye bulunmamaktadır; ancak, V'deki haşiyenin görüldüğüne dair bazı işaretler mevcuttur. Bunlara aşağıda temas edilecektir.

İmla özellikleri bakımından şu hususlara temas edilebilir:

V nüshası, Türkçe kelimelerin ilk harflerinde bazen hemze bazen elif kullanılmaktadır. Ancak bunun anlamlı bir tarafı olduğunu düşünmüyoruz. Zira kalın için de ince için de düz veya yuvarlak için de hemzenin kullanıldığı örnekler vardır. Böylesi bir kullanım D'de yok ama K'de kısmen görülmektedir. Ancak K nüshasındaki kullanımların V nüshasını taklitten ileri geldiği söylenebilir. Benzer bir durum kelime sonlarındaki “ya”larda görülmektedir. D nüshası, “ya”ları çoğunlukla noktalı olarak yazarken V'de noktalı olarak yazılanlar nispeten azdır ve K de bu konuda V ile benzeşmektedir.

Eserin girişinde de belirtildiği üzere eser hazırlanırken bazı kişiler ve eserlerden yardım alınmıştır. İşte, bu referanslardan biri şahıs -Şeyh Fahrüddin-biri eser -*Kitab-ı Beylik*- adı olmak üzere iki isim çeşitli yerlerde zikredilmektedir. Ebu Hayyan'ın Türkçesine itimat ettiği aynı zamanda Türkçe hocası olduğu düşünülen (Doğan, 2016, s.11) Şeyh Fahrüddin'in adı Sözlük'te 6 yerde; dönemin önemli bir Kıpçakça sözlüğü olduğu düşünülen (Kaymaz, 2016, s. 149) eser, *Kitab-ı Beylik* şeklinde 39 kere (Bunlardan ikisi sadece D nüshasındadır.); *Beylik* şeklinde de bir kere geçmektedir. İsmi imlasında farklılık olmasa da eserin imlası V ile K nüshasında “بيلىك” şeklindeyken D nüshasında her yerde “بيلىك” şeklindedir.

Hemzenin gösterilişinde nüshalar arasında teshilü'l-hemze ve tahkikü'l-hemze tercihlerinde farklı ortaklıklar göze çarpmaktadır. Mesela, “kalk-” fiilinin Arapça “قائم” gibi biçimlerinde V ile K uyuşurken D ayrışmaktadır. “Gel-” fiilinin “جيت” gibi biçimlerinde ise V ile D uyuşmakta, K ayrışmaktadır. Fiillerin geniş zamanının dişil veya eril çekimlerinde kelimenin başındaki “ya” ve “te”lerde D nüshası ile V ve K nüshaları arasında bazı ayrışmalar dikkat çekmektedir. Farklı yazılan kelimelerin D nüshasında doğru biçimde

yazıldığı V'de noktasız biçimde yazıldığı, K'de ise hatalı olarak yazıldığı anlaşılmaktadır.

Türkçe kelimelerin imlasında V ile K nüshaları arasında yine uyum görülmektedir. Uyumsuzluğun olduğu yerlerin, ya bir unutmaya, atlama gibi müstensih hatası olduğu ya da V de harekelenmemiş, eksik bırakılmış harflerin -kef harfinin üst çizgisinin birçok yerde konulmamış olması gibi- veya okunaklı olmayan kısımların müstensih tarafından görüldüğü gibi istinsah edimesiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

D nüshası ise öteki nüshalarla gerek harekeleme bakımından gerek ünlülerin gösterilmesi bakımından gerekse kullanılan harfler bakımından önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Bu farklılıklarda doğru olan nüsha, büyük çoğunlukla V nüshasıdır. D nüshasındaki hatalar, Türkçeye vakıf olamamanın veya okurken yakıştırma yoluyla başka bir kelime yazmanın bir sonucu gibi gözüküyor. Mesela, ettirgenlik ifadesi olarak kullanılan şeddenin *-kattı, dürtti, yattı* vb.- D tarafından çoğunlukla işlenmemesi müstensih'in eksikliğini gösterirken harekeleme veya ünlülerin gösterilmesi gibi farklılıkların doğurduğu farklı telaffuzlar -V: *temir*/D: *temür*, V: *düzüm* / D: *dizim*, V: *didi* / D: *dedi* V: *nice* / D: *nece*, V: *kızdırdı* / D: *kızdurdı* V: *yedirdi* / D: *yedürdi* V: *düzdi* / D: *dizdi* vb.; bağlama unsuru olan "kim" in tamamen "ya"lı yazılması gibi- da müstensih'in aşına olduğu söyleyiş biçimi veya imlayla ilgili bir mana taşıdığı kanaatindeyiz.

Bazı birleşik kelimelerin *-oruçtutti, kündoğmuş, tondokıcı, keşkenyıl, onkolu, Aysalı, başbarmak, şişközlü* vb.- imlasında nüshalar arasında benzerlik olması da yine dikkat çekici bir husustur. Arapça imla gereği bazı kelimelerin birleşik mi ayrı mı yazıldığı anlaşılamayacağından birleşik yazıldığı açıkça görülebilen bu örnekler bize asıl metindeki birleşik kelimelerin imlasıyla ilgili bir fikir vermektedir.

VII. Metin özellikleri

Nüshalar arasında gerek Arapça gerekse Türkçe metinlerin doğruluk oranı bakımından asıl nüshaya en yakın nüshanın V nüshası olduğu söylenebilir. Metnin yazılması esnasında eksik kalmış bazı madde ve ifadeler *-buğday, buluş, çatuldu, çırlak, çımak, egir, egirdi, ögridi, men, sızdı, süzme, tüzeldi, tutkun, yalğışladı* maddelerinde olduğu gibi- daha sonra haşiyeye aynı hatla eklenmiştir. D'de olan bazı maddelerin *-üğü, бүker, kiş, terledi, kermen* vb.- ise V'de, dolayısıyla K'de de, yer almaması manidardır. K nüshasıyla ilgili olarak burada dikkat çeken önemli bir husus da şudur ki V'de haşiyede verilmiş olan veya yer almayan madde ve ifadeler K nüshasında hiç yer almamıştır. K nüshasıyla ilgili bu dikkat çekici hususa aşağıda yine temas edilecektir. K nüshası metnin mahiyeti bakımından V ile son derece benzer olduğundan yu-

karıda belirtilen hususlar bu nüsha için de geçerlidir. Yalnız elimizdeki nüshanın lügat bölümü yukarıda da belirtildiği üzere *lamli kef* maddesinin yarısında bitmektedir. Son sayfanın aniden kesilmiş olmasından, devamında bir sayfanın geleceği bellidir. Nüshanın tasrif bölümünün tam olmasından ve usulüne göre tamamlanan bitişinde herhangi bir bilginin yer almamasından anlaşıldığı kadarıyla bu nüsha eksik değil kayıptır.

D nüshasının metin özelliklerine bakılınca şu hususlar dikkat çekmektedir: Bu nüshada da V'de olduğu gibi eksik kalan madde veya ifadeler *-atlu, atlandı, çırlak, ten, igne, ilendi* vb.- vardır. Ancak farklı olarak bu nüshada peşe bazı maddeler *-şinli ya* maddesinde on beş madde, *kefli sinin* sonundan *şin* harfine kadar olan maddeler vb.- eksiktir, sıralamada az da olsa farklılıklar *-ügridi, sekiz, toğdı, kıyız, ketüren* vb.- var ve eksikler dört beş madde hariç haşiyeye tamamlanmamıştır. D nüshasındaki farklılıkların *-cas, kıptı, küttledi* vb.- lügat kısmında isabetli bir şekilde yer aldığı görülürken tasrif kısmındaki farklılıklar çoğunlukla hatalıdır. Tasrif kısmında Türkçe kelimelerdeki yanlışlıklar, unutulmuş kelime veya cümleler, Türkçe kelimelerin işaretlenmesiyle ilgili ciddi hatalar bu bölümün sıhhatine gölge düşürmektedir.

VIII. Türkçe malzemenin niteliği

Ebu Hayyan eserini oluştururken giriş kısmındaki sözlerinden anladığımız kadarıyla herhangi bir eseri taklit etmemiş, bilakis, telif bir eser kaleme almış ve bunu yaparken gerekli malzemeyi ilmüne güvendiği kişilerden toplayarak bir araya getirmiştir. Gerek lügat kısmında gerekse tasrif kısmında bu malzemenin istifade etmiştir. Öyle ki tasrif kısmında kullanılan örnek ifadelerde geçen kelimelerin tamamı lügat kısmında da mevcuttur.

Eser üzerine Ahmet CAFEROĞLU'nun yaptığı ilk kapsamlı çalışmada, sözlük bölümü, 2.507 madde başından meydana gelmektedir. CAFEROĞLU'nun Arapça olarak dizdirdiği kısımda ise madde başı 2.256'dır. Aradaki bu fark, nüshalara dayalı olarak dizdirilen Arapça bölümdeki kelimenin birden fazla biçimini gösteren bazı madde başlarının (sürü va sürün: kati' minna'l-ganam [= (güdülen herhangi bir) hayvan sürüsü], saraca va saradur: daka ad-dabbatu va sur'atu harakatuha [= hayvanın zekâsı veya sürati], taraladı va tar boldı: ay zaka [= yani dar oldu]) veya kelimenin, maddenin açıklama kısmında verilen değişik biçimlerinin (kança barursen: ay ayna tadhabu va yukalu (kayda) va yukalu (kanda) kulluhu bi-ma'na ayna va yukalu (varursen) va bi'l-kibcaki (karu barursen) va kana asluhu (kay yerge barursen) tumma hadafa ila anna sara (karu) va ma'na (kay) ayna (yerge) al-makanu) CAFEROĞLU tarafından ayrı birer madde başı olarak verilmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Ebu Hayyan eserini oluştururken -yine nüshalardan anlaşıldığı kadarıyla- bölüm veya kısım değişiklikleri olmadıkça satır başı yapmamıştır. Böyle olunca da madde başını tespit etmek bazı durumlarda zordur. Bu durum göz önünde bulundurulmak suretiyle bizim üç nüshadan yola çıkarak Türkçe unsurlar ile ilgili tespitimiz şu şekildedir:

Eserde, kırmızı mürekkeple yazılan kelime, kelime grubu ve cümle biçimindeki Türkçe ifadelerin ve kelime grubu veya cümlelerdeki mükerrer olmayan ve madde başı olarak alınabilecek yapıların toplamı yaklaşık 3.120'dir. Bunlar içerisinde 750 kadarı alt madde sayılabilecek durumda olanlardır. Bu liste oluşturulurken gerek kelime üstü yapıların dizini gerekse tek madde olup da Arapça izahında iki manaya geldiği ifade edildiği için sesteş unsurlar da, herbiri madde başı sayılarak listeye dâhil edilmiştir.

Bu madde başlarının 150 kadarının cümle, 120 kadarının ise kelime grubu niteliği taşıdığı tespit edilmiştir.

Bazı kelime, kelime grubu (13) ve cümlelerin (5) sözlük bölümünün bazen aynı maddesinde bazen başka kısımlarında aynı manaya gelen başka biçimi de -toplamda yaklaşık 450 tane- bulunmaktadır. Bunlardan 400 kadarına sözlükte bir tane eş anlam bulmak mümkünken geri kalanının ikişer ve -az da olsa- üçer veya dörder eş anlamlısı sözlüğün muhtelif maddelerinde yer almaktadır.

IX. Nüshalar arasındaki ortaklık ve ayrışmalar

Nüshaların en eski olanı, V nüshasıdır. Bu nüsha, asıl nüshadan yaklaşık 23 sene sonra, D nüshası ise yaklaşık 90 sene sonra istinsah edilmiştir. K nüshasının istinsah tarihi belli değildir.

V nüshası ile D nüshası metnin ana gövdesi itibarıyla büyük ölçüde ortaklık arz etmektedir. D nüshası yaklaşık 60 yıl kadar sonra yazıldığından müs-tensih V nüshasını görmüş hatta bazı araştırmacıların (Özyetgin, 2001, s. 51) da dikkat çektiği üzere doğrudan V nüshasından yazmış olabilir. Bunun en önemli kanıtı birkaç yerde V'nin haşiyesinde olan maddelerin D'nin gövde metninin düzeni içinde verilmiş olmasıdır. Bu konunun aydınlatılması için nüshalar karşılaştırıldığında şu hususlar dikkatimizi çekmektedir:

Giriş cümlelerinden başlamak üzere kelime veya bazı ifadeler düzeyinde iki nüsha arasında bazı farklılıklar vardır. Bunlar içerisinde bazı basit müs-tensih hataları olsa da bunların tamamen kopyalama kaynaklı olduğu söy-lenemez. Bunlar bilinçli eklemeler, çıkarmalar veya değiştirmeler şeklinde tasarruflardır. Mesela, girişte Ebu Hayyan'ın vasıflarının sayıldığı ifadeler -künyesindeki bir isim dâhil- eksiltilmiş; cümlelerin sonuna bir ifade -Allah ona rahmet eylesin.- eklenmiş; Arapça bazı ifadeler -ilâ sebîli'r-rızvâni / ilâ sebîli's-savabi- farklı biçimde yazılmıştır.

D nüshasında bazı yerlerde haşiyeler görülmektedir. Bu haşiyelerin sonlarındaki “tashih edilmiştir” anlamındaki işaretler tespit ettiğimiz kadarıyla iki türdür. Bu iki çeşit haşiyenin yazı biçimi de kalınlığı da farklıdır. İnce hatlı haşiyeler (Yaklaşık yirmi yerde kullanılmıştır.) yapılan harekeleme veya harf hatalarını tashih etmektedir. Tashihleri ve tashih edilen kelimeleri V ile karşılaştırdığımızda *-dolkuk, bertük, ant, ense, aç* vb.- kopyalanan ve tashih için başvurulan metnin *-en* azından sadece *-V* nüshası olmadığı anlaşılmaktadır.

Öteki işaretin bulunduğu üç dört yerdeki haşiyelere gelince, bunlardan birincisinde (D8^b/V5^b) bir madde (*ig*) yazıldıktan sonra atlanmış ve haşiyede atlanan kısım verilmiştir. Haşiyenin sonuna *-Aslından tashih edildi.*- notu düşülmüş ve “*Tashih edildi.*” anlamında (V’de de aynı haşiyenin sonunda aynı işaret bulunmaktadır.) bir not (صح) düşülmüştür.

İkinci haşiyede (D16^b/V11^a) maddede (*buladı*) eksik kalan bir kelime V’deki şekilde tamamlanıyor. Ancak D’de bu maddenin devamındaki ifadelerin arasına V’nin haşiyesinde geçen maddeler yazılmıştır. V’deki haşiyelerin nereye gireceği nüshada açıkça belliyken D’nin bağlamdan kopmaya neden olacak şekilde ve haşiyeden önceki kelimeyi haşiyeyi aktardıktan sonra yazması nedeniyle tekrara da düşererek maddeleri yanlış yere eklemesi dikkat çekicidir. Devamındaki maddede (*bulağav*) ise V’de açıkça yazılı olan ifadenin bir kısmı eksiktir.

Aynı notun (صح) kullanıldığı sonraki örnekte (D20^a/V13^a) ise bir maddenin (*çirladı*) açıklama kısmında iki aynı yere haşiyeler konulmuş; tek satırlık haşiyede ise ilk eksik kısmın başıyla başlanarak atlanmış ve ikinci eksik kısma geçilerek orası başı eksik kalacak şekilde yazılmıştır. Buradaki ifadelerin V’de geçtiği görülse de bu şekilde yanlış ve eksik aktarılmasına sebebiyet verecek bir durum nüshada yoktur.

Son örnek ise (D44^a/V30^b) D’nin en kapsamlı eksikliğinin bulunduğu yerdedir. Burada bir maddenin (*yürek*) açıklaması yapılırken örnek olarak verilen birinci maddeye (*yürekli*) kadar metin V’deki gibi devam ediyor ve ikinci örnek (*yüreksiz*) verilmeden müstensih *şınlı ya* maddesinin başlığına atlıyor. Bu arada ise bir haşiyeler var. Buraya eklenen haşiyede sonraki başlık (*ze’li ya*) yazılmış ve örnek olarak da tek bir madde *-ki* bu madde V nüshasında bulunmamaktadır- verilmiştir.

Nüshalar arasındaki farka başka bir örnek de metin dizilişlerinde görülmektedir: Tasrif bölümündeki (D77^{a-b}/V52^{a-b}) “istifham” bahsinin sonunda atlanmış olan kısım “nehiy” bölümünün sonuna eklenmiştir.

Yukarıdaki örneklerden yola çıkarak şahsi kanaatimizi şu şekilde ifade edebiliriz: D nüshasını yazan kişi V nüshasından da istifade etmiş olabilir. Ancak nüshasını bire bir bu nüshadan kopyalamamış; belki de V nüshasını

daha düzenli bir şekilde tertip eden -tabii bu arada içeriğe hatalar da bulaştıran- başka bir nüshayı kopyalamıştır.

V ile K nüshası arasında ise D'dekiyle olandan çok daha sıkı bir ilişki vardır. Nüshaları karşılaştırdığımızda şu hususlar dikkatimizi çekiyor:

Her iki nüshada da gerek kelimelerde gerekse harf, hareke ve noktalarda bazı düzeltmeler olmasına rağmen K nüshasında -yazma esnasında yapılan ve düzeltilen birkaç yerden başka- bunların hiçbiri yoktur.

V nüshasında olmayıp da K'de olan bir ifade bulunmamaktadır.

V nüshasının haşiyesinde yer alan ifadelerin hiçbirisi K'nin metnine dâhil değildir.

Önceden V'de bulunup da sonradan üzeri çizilen veya kazınan ifadelerin bazıları önceki hâliyle vardır; bazılarında ise müdahale edilen kısım yoktur.

İki nüsha arasındaki farklılıklar yanlış okuma, hatalı yakıştırma, hatalı harekeleme veya noktalama gibi müstensih hatalarına dayalıdır.

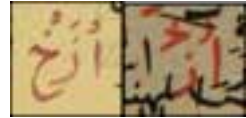
Kırmızı mürekkeple gösterilen yerler ile ilgili izlenen yolda istisnalar hariç ve yanlışlar da dâhil tam bir bütünlük vardır.

Bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Bunlar ya müstensihin kendi tasarrufundan kaynaklanmaktadır ya da kopyaladığı veya istifade ettiği nüshanın V'de farklı olmasından kaynaklanmaktadır.

V ile K nüshaları arasında dikkat çeken benzerliklere ve istisna teşkil eden farklılıklara birkaç örnek vermek gerekirse:

V'deki kılavuz çizgilerin etkisiyle oluşmuş hatalar var.

1. Örnek (V4^a/K9):

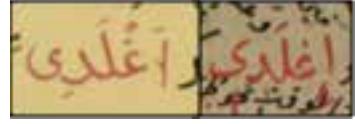

İki nüsha arasında fark var. Ancak V'de buna sebep olacak bir durum yok.

2. Örnek (V3^a/K6):

3. Örnek (V5^a/K12):

V'ye sonradan yapılan müdahaleler ya görülmemiş ya da yok sayılmış.

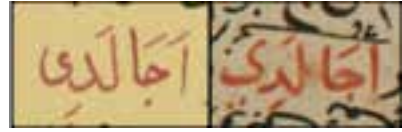
4. Örnek (V3^a/K6):

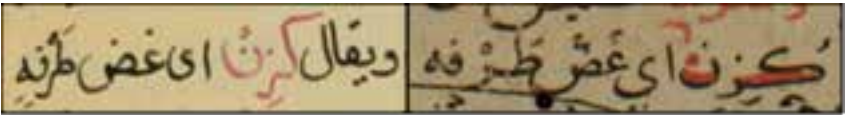
5. Örnek (V3^a/K6):

6. Örnek (V3^a/K6):

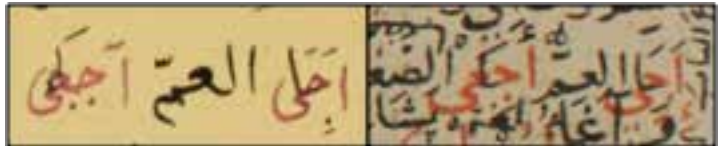

7. Örnek: Çok açık olmasına rağmen K'de işlenmemiş haşiyeler vardır (V16^b/K50):

Bazen de V'deki müdahalelerin aynısı K'de de uygulanmış:

8. Örnek (V3^a/K6):

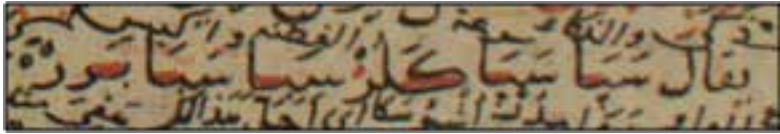
9. Örnek: Madde (*ördek*) üzerine bir şey döküldüğü için silinmiş ve silinen yer haşiyeyle doldurulmuş. Haşiyeler yok. Ama silinenden arta kalan okunaklı kısım (*ör*) aynı şekilde K'de de var (V3^b/K7):

10. Örnek: V'de üzeri çizilmiş olan bu madde K'de yer almamaktadır. (V13^b/K41):

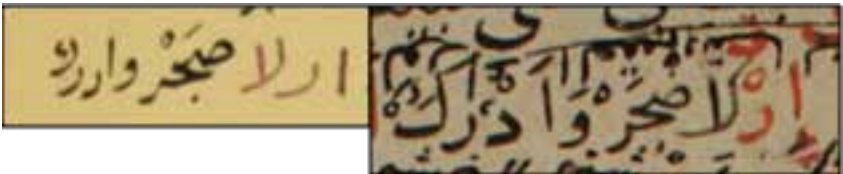

11. Örnek: Bu ifade V'de başka örneklerde olduğu gibi Türkçe olduğunu belirtmek için sonradan çanakları kırmızı mürekkeple belirtilmiş. Ancak bazen de aynı şekilde ifadenin üzerinin çizildiği de olmuştur. K'de bu ifade kopyalanırken -anlaşılan- belirtilen değil de silinenlerden zannedilmiş ve metne alınmamıştır (V16^a/K48):

Bazen haşiyeler veya haşiyelerdeki birtakım işaretler K'yi etkilemiştir:

12. Örnek: Haşiyeye için konulan çizgilerden biri sebebiyle K'de kelime başka bir kelimeye benzetilmiştir (V3^b/K7):

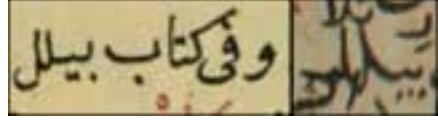
13. Örnek: Bu maddede (*esri*) hem haşiyenin hem de kılavuz harflerin etkisi görülüyor. Haşiyenin çizgisi kılavuz harfini (ت) kapattığı için K'de son iki harf bileşik olarak sad (ص) harfine benzetilmiş (V4^a/K10):

V’de keflerin üst çizgilerinin birçok yerde konulmamış olması, hemzesinin unutulması veya harfin küçük yazılması dolayısıyla bazen “lam” (ل) veya “dal” (د) a benzetilmiştir.

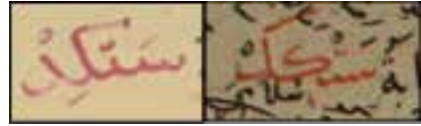
14. Örnek: (V8^b/K22) “Beylik” yerine “Beylil”

15. Örnek: (V5^b/K17)

16. Örnek: (V16^b/K38)

Tasrif bölümünde de benzer örnekler vardır:

Tasrif bölümünün başında tefileler ve onlara uygun örnek Türkçe kelimelerin yer aldığı kısımdaki Türkçe kelimeler, her iki nüshada da siyah mürekkeple yazılmıştır. D nüshasında ise başlangıçta tersiyken sonradan tefileler kırmızı, Türkçe kelimeler siyah renkli mürekkeple yazılmıştır.

Harekesiz bırakılmış bazı kısımlarda K nüshası bazen V’ye uymuş bazen müstensih kendi tasarrufuna göre -hatalarla da olsa- harekeleme yapmıştır (V37^b/K10):

3. Örnek: Haşiyе işareti (“v” biçiminde) aynı yere konmuş. Ama haşiyenin kendisi metinde yoktur ve “geçmiş” ifadesi iki nüshada farklıdır (V38^b/K12):

Sonuç

Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk'in üç nüshasının karşılaştırılması ve değerlendirilmesi neticesinde V nüshasının asıl nüshayı en sağlıklı şekilde yansıtan nüsha olduğu; öteki nüshalardan D nüshasının müellifinin V'yi görmüş ve istifade etmiş olmakla birlikte eserini V'den kopya etmediği ancak ona çok yakın başka bir nüshadan kopyalamış olabileceği, K nüshasının ise V nüshasından kopya edildiği ancak müstensih'in kendi bilgisi veya başka kaynakların etkisiyle V nüshasından farklı birtakım tasarruflarda bulunduğu, her nüshada yanlış ve eksikler olduğundan eserin aslının daha sağlıklı tanınabilmesi için üç nüshanın da göz önünde bulundurulmasının isabetli olacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

- Atalay, B. (1945). *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*. İstanbul: TDK Yayınları.
- Atay, H., Atay, M., Atay İ. (1964). *Arapça-Türkçe büyük lûgat I*. Ankara: Bayrak Matbaası.
- Atay, H., Atay, M., Atay İ. (1968). *Arapça-Türkçe büyük lûgat II*. Ankara: Bayrak Matbaası.
- Atay, H., Atay, M., Atay İ. (1981). *Arapça-Türkçe büyük lûgat III*. Ankara: Bayrak Matbaası.
- Battal A. (1932). Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 4, 177-187.
- Caferoğlu, A. (1931). *Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Clauson, S. G. (1972) *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford.
- Develi, H. (2002). Kitâbu'l İdrâk. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, 108.
- Doğan, Y. (2016). Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk adlı eserinin dilbilim açısından incelenmesi. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, 20, 329-348.
- Doğan, Y. (2005) Fahreddin Divriği'nin hayatı, ilmi şahsiyeti ve eserleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 125-136.
- Ebû Hayyan. (1402). *Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Atrâk*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Arapça Yazmalar Bölümü, Numara: 3856.
- Ebû Hayyan. (?). *Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Atrâk*. Kahire: Daru'l-Kutub ve'l-Va-saiki'l-Kavmiyya.
- Ebû Hayyan. (1335). *Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Atrâk*. İstanbul: Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Bölümü, Numara: 2896.

- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation: a functional approach to the lexicon* (I-II). Otto Harrassowitz Verlag.
- Ermers, R. (1999). *Arabic grammars of Turkic, the Arabic linguistic model applied to foreign languages & translation of Abû Hayyân al-‘Andalusî’s Kitâb al-‘İdrâk li-Lisân al-Atrâk*. Leiden- Boston-Köln.
- İzbudak V. (1989). *El-İdrak haşiyesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Kaymaz, Z. (2016). Kitâb-ı Beylik nasıl bir eserdî? *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 55, 149-157.
- Mütercim Âsım (1230-1233). *al-Okyânûs al-basît fî tercemeti’l Kâmûsi’l-Muhît* (I-II-III). İstanbul: Asitane Yayınları.
- Özyetgin, A. M. (2001). *Ebû Hayyân Kitâbü’l-İdrâk li-lisâni’l-Etrâk fül: tarihi karşılaştırmalı gramer ve sözlük denemesi*. Ankara: Köksav Yayınları.
- Tietze, A. (2002): *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugati*. Cilt 1. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2003). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Extended Summary

Kitab al-Idrak li-Lisan al-Atrak was written by famous Granadian (Granada, Spain) linguist Esfûrû'd-dîn Abû Hayyân Muhammed bin Yûsuf [d. 745/1344] in Cairo in 1312, during the period in which Mamluks ruled Egypt [1250-1517]. The work was in Arabic and written to introduce and teach the language of Turkish people who ruled Egypt. The work was completed on Thursday in 20 Ramadan 712 (18 December 1312). As Abû Hayyân stated in the foreword of the work, following the organization of classical language books the work consists of the chapters of dictionary, morphology and syntax, however, in the copies, the work was collected under two headings as dictionary and grammar.

This study attempts to evaluate *Kitab al-Idrak* in general, which was one of the few most important works of Mamluk Kipchak language, under the light of available three copies and identify the general characteristics of these copies through exemplifying the differences. The differences were collected under nine headings.

Copies of the work

The original manuscript of *Kitab al-Idrak* does not survive today. In this part, the general characteristics of the three copies of the work were introduced (regarding the libraries they have been possessed by, the dates of being copied, physical qualities), two of which were found in Istanbul and the other one in Cairo. The copies have been identified as follows:

1. Veliyyüddin Efendi (Beyazit Manuscript Library) Copy (V):
2. Daru'l Fünûn (Istanbul University Library) Copy (D)
3. Cairo (Daru'l-Kutub va al-Vasâik al-Kavmiyya) Copy (K)

II. The introduction and foreword of the work

This section presents the introduction parts of the copies. The section highlights the fact that all the copies own an introduction part, the content of which was almost the same in all copies except for a few differences, whereas V and K copies are quite similar, D copy contains some deficiencies and mistakes.

III. Guiding letters

This section identifies how some guiding letters were used in the copies which were introduced by the author of the work in the foreword. Relevant letters were placed at the end of the words in order to indicate the correct pronunciation or origin of the word. In this sense, through examples, this chapter attempts to show that which copies use these letters systematically and which copies bear mistakes.

IV. Coloured parts

Understood from the copies, in the original manuscript red ink was used in the subject titles and the titles of the chapters and parts written in Arabic, as well as in Turkish words and guiding letters. This part presents how this method which was essentially used in classical books was implemented in the copies and the differences

were introduced through examples. The accuracy of the implementation, similarities, and differences between the copies were highlighted.

V. Presentation of the sounds in Turkish

Abu Hayyan introduced the sounds in Turkish in the foreword of the work and he asserted that there was no other sound in the Turkish language apart from these sounds. According to him, Turkish language consists of the following 23 letters:

`Hemze` (ا), pure `ba` (ب), complex `ba` (پ), te (ت), pure `cim` (ج), complex `çim` (چ), `dal` (د), `ra` (ر), `ze` (ز), `sin` (س), `şim` (ش), `sad` (ص), `ti` (ط), `ğayın` (غ), pure `kef` (ك), Bedouin `kef` (گ), `lam` (ل), `mim` (م), pure `nun` (ن), nasal `nun` (نْ), `vav` (و), `ya` (ي).

Comparing the copies, this part elaborates on the issues that whether relevant letters were used appropriately in the copies, as well as the differences, and similarities in the copies considering the relevant letters, the symbols of the letters with regard to the copies, the features of entry order.

VI. Calligraphic and orthographic characteristics

This part refers to the physical qualities of the text such as calligraphic characteristics of the copies, text organization, and the function of the side notes on the pages. In terms of orthography, this part focuses on the similarities between the orthography of Arabic and Turkish words and the differences with regard to the copies. There is quite similarity between V and K copies even in terms of the inaccuracies whereas D copy has distinct orthographic characteristics.

VII. The characteristics of the text

In this section, the texts in the copies were evaluated in terms of the characteristics of the array, deficiencies, and excessiveness.

VIII. The quality of Turkish material

As far as we understood from statements in the foreword, Abu Hayyan did not imitate any other work while producing his work; on the contrary, the language material in the work was collected by him. In this part, Turkish material in the work was handled in terms of words, phrases, the number of sentences and sentence characteristics. Not only were the lexical entries in the work but also the sample sentences used for those lexical entries considered during the determination of the number of Turkish sentences.

IX. Associations and disassociations between the copies

This part discusses whether the copies are the copies of one another. In this sense, initially the differences and similarities between V and D copies were elaborated on, “The writer of D copy, which was written about 67 years before V copy, might have seen V copy but he did not copy the text from this copy (V copy)” through several examples that support this statement. Then, as it was referred before the important similarities between V and K copies were established through the examples from these copies which support the view that “K copy was copied from V copy however the writer of K copy made adding to the text based on his experiences”.

All in all, V copy of *Kitab al-Idrak li-Lisan al-Atrak* is the best copy that reflects the original manuscript. The study concludes that the writer of D copy might have seen V copy and K copy was copied from V copy. Finally, the study suggests that because there are inaccuracies in three of the copies, in order to evaluate the original version of the work accurately in scientific studies, three of the copies should be taken into consideration.

